

ПОГРЕБНЯК В. Я.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри цивільного права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)
суддя
(Касаційний господарський суд
у складі Верховного Суду)

УДК 347.124

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.25>

ВІДЧУЖУВАНІСТЬ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ, ЩО ДЕТЕРМІНУЄ ЇХ ЗДАТНІСТЬ ДО ПЕРЕХОДУ

Стаття присвячена розгляду відчужуваності як характеристики суб'єктивних цивільних прав, що визначає їх здатність до переходу між учасниками цивільного обороту. Звертаючись до порушеної проблеми, автор зазначає, що термін «відчуження» в контексті суб'єктивних цивільних прав не є розкритим необхідною мірою в положеннях чинного цивільного законодавства України. При цьому закріплення в положеннях ПК України визначення відчуження сприяло виникненню юридичних конфліктів. Це пояснюється тим, що в цьому визначенні відчуження розкривається як дії платника податків, унаслідок вчинення яких такий платник податків втрачає право власності на майно або право користування ним. З цього має слідувати, що перехід права власності, який відбувається на підставі рішення суду, зокрема про звернення стягнення на майно, не є відчуженням. У зв'язку з цим заборони, які встановлюються щодо відчуження майна, не мають поширюватись на перехід права власності на нього на підставі відповідних судових рішень. Це зумовлює необхідність глибшого осмислення категорій «відчуження» і «відчужуваність» суб'єктивних цивільних прав.

Здійснюється розмежування відокремлюваності суб'єктивного цивільного права від його носія і його відчужуваності. Встановлюється, що відокремлюваність позначає потенційну здатність таких прав відокремлюватись від їх носія. Відокремлюваність є характеристикою певного виду суб'єктивних цивільних прав, наприклад, права власності. Своєю чергою, відчужуваність конкретизує властивість відокремлюваності в умовах конкретної правової обстановки. Вона позначає здатність конкретного суб'єктивного цивільного права в конкретних правовідносинах ставати «чужим» для відповідного суб'єкта, неналежним йому, зокрема у зв'язку з переходом до інших учасників майнового обороту. Як результат, певне суб'єктивне цивільне право, зокрема право власності, може бути відокремлюваним від суб'єкта за своєю правовою природою. Однак при цьому таке право може бути невідчужуваним у конкретній юридичній обстановці, як наприклад, право українського народу на надра.

Ключові слова: відокремлюваність прав, відчужуваність прав, відчуження, перехід прав, заборона відчуження.

Pohrebniak V. Ya. The alienability of the subjective civil rights as characteristic that determines their ability for transfer

The article is devoted to consideration alienability of subjective civil rights as characteristic that determines their ability to be transferred between participants

of civil legal circulation. Turning to this problem the author notes that sense of term “alienation” concerning subjective civil rights is not disclosed properly in legislative provisions of current civil legislation of Ukraine. At the same time fixation of the definition of alienation in provisions of Tax Code of Ukraine became the ground for juridical conflicts arising. This is due to signs of alienation fixed in appropriate definition, in particular activity of tax payer that leads to termination of the property right or right to use the thing. This means that transfer of right of property, provided according to court’s decision in case of foreclosure is not alienation. As a result it should mean that encumbrances that concern alienation of payer’s property do not cover transfer of right of property on the ground of appropriate court’s decisions. That’s why categories of “alienability” and “alienation” of subjective civil rights need to be deeply researched.

The differentiation of separability and alienability of subjective civil rights is conducted. It is defined that separability means potential ability of appropriate rights to separate from their bearer. The separability is a characteristic of defined kind of subjective civil rights, for example right of property. Meanwhile alienability of subjective civil rights concretizes their separability in context of concrete juridical situation. It signify ability of the concrete subjective civil right that exists in concrete civil legal relationship to become “alien” for appropriate subject, not owned to him, particularly as a result of the transfer to other persons. Thus, some subjective civil rights, *inter alia*, right of property can be separable by its nature from its bearer. But however such right can be not alienable in concrete juridical situation, for example right of Ukrainian people on the subsoil.

Key words: *separability of civil rights, alienability of civil rights, alienation, transfer of civil rights, prohibition on alienation.*

Вступ. Властивості суб’єктивних цивільних прав, що визначають специфіку форм їх динаміки, нині залишаються однією з найменш досліджених фундаментальних проблем цивільного права. Незважаючи на те, що категорія суб’єктивного цивільного права в кореляції з категоріями суб’єктивного цивільного обов’язку, юридичного факту, об’єкта цивільних прав і правовідношення становлять фундаментальний базис для пояснення проявів динаміки в цивільному праві загалом, зокрема в аспекті механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин, сучасні наукові уявлення про відповідні властивості правових можливостей залишаються фрагментарними. Їх малодослідженість становить перепону в комплексному розумінні форм динаміки суб’єктивних цивільних прав, що детермінує необхідність аналізу порушеної проблеми.

Серед властивостей суб’єктивних цивільних прав, що визначають їх здатність переходити між учасниками цивільного обороту, особливе місце займає відчужуваність, яку досить часто на сторінках юридичної літератури плутають з іншими характеристиками правових можливостей, зокрема з їхньою оборотоздатністю.

Проблема відчужуваності суб’єктивних цивільних прав загалом і способів їх відчуження зокрема ставала предметом дослідження таких вчених правників, як І.А. Бірюков, В.І. Борисова, А.В. Коструба, Н.С. Кузнцова, Р.А. Майданик, А.Б. Наконечний, О.О. Отрадна, М.Д. Пленюк, В.О. Рясенцев, С.О. Сліпченко, І.В. Спасибо-Фатєєва, Т.І. Стадницька, В.С. Толстой, Г.Г. Харченко, Б.Б. Черепакін, В.Г. Черкасов, С.І. Шимон, В.Л. Яроцький та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні сутності відчужуваності як властивості суб’єктивних цивільних прав, що детермінує, зокрема, їх здатність переходити між учасниками цивільного обороту.

Результати дослідження. Аналіз теоретичних положень, що наводяться в сучасній юридичній літературі, дає привід стверджувати, що відчужуваність характеризує здатність відокремлюваних суб’єктивних цивільних прав втрачати свою приналежність [1, с. 53–55]

відповідному суб'єкту внаслідок вольових дій учасників цивільних правовідносин, тобто ставати чужим для такого суб'єкта, не належним йому.

У цьому сенсі здатність суб'єктивного цивільного права бути відокремленим від носія, по суті, є видовою ознакою прав, характеристикою, що підкреслює правову природу певної групи суб'єктивних цивільних прав. Зокрема, як відомо, майнові права за своєю природою є відокремлюваними від носіїв, вони здатні змінювати носія, переходити. Вони не пов'язані з суб'єктами нерозривним чином і не припиняються одночасно з припиненням існування самого суб'єкта.

Положення чинного цивільного законодавства України не містять визначення відчуження, у зв'язку з цим для встановлення сутності відповідного юридичного феномена необхідно звертатись до положень Податкового кодексу України (далі – ПК України), а саме до ч. 1.31 ст. 14, якою, зокрема, встановлюється, що відчуженням є будь-які дії платника податків, унаслідок вчинення яких такий платник податків втрачає право власності на майно, що належить такому платнику податків, або право користування [2, ст. 14]. Саме це нормативне положення становить підґрунтя для теоретичної позиції, що відчуження здійснюється діями носія відповідного суб'єктивного цивільного права, зокрема права власності або права користування, а внаслідок його здійснення таке право припиняється у відповідній особи. Таким чином, властивість відчужуваності в контексті наведеного положення конкретизує родову властивість відокремлюваності суб'єктивного цивільного права від його носія за критерієм способу здійснення.

Проблема категорії «відчуження» в контексті суб'єктивних цивільних прав набула особливої актуальності після 2011 року з введенням відповідного терміна в категоріальний апарат ПК України. Її загострення відбулось на тлі співвідношення закріплених у наведеному нормативному положенні ознак відчуження, до яких належить, зокрема діяльнісна складова частина носія права, яке відчужується, з наявними способами переходу суб'єктивних цивільних прав, які не передбачають урахування волі відповідної особи до настання визначених юридичних наслідків.

Державна фіскальна служба України у листі від 20 жовтня 2015 року № 9760/К/99-99-17-03-03-14, враховуючи положення ст. 36 та ст. 37 Закону України «Про іпотеку», якими, зокрема, визначається, що договір про задоволення вимог іпотекодержателя або відповідне застереження в іпотечному договорі, яке прирівнюється до такого договору за своїми правовими наслідками, може передбачати передачу іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки в рахунок виконання основного зобов'язання, а також є правовою підставою для реєстрації права власності іпотекодержателя на нерухоме майно [3, ст. 37], висловила правову позицію, що передача іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки в рахунок виконання основного зобов'язання за договором іпотеки вважається продажем нерухомого майна [4].

Наведена правова позиція не викликає заперечень і дискусії, якщо її розглядати з точки зору позасудових способів звернення стягнення іпотекодержателем на предмет іпотеки. Проблема виникла тоді, коли суб'єкти правозастосування і правореалізації почали використовувати словосполучення «відчуженням є будь-які дії платника податків», що міститься в наведеному вище положенні ПК України, як визначальну характеристику відповідного правового процесу. Внаслідок цього виникла складна ситуація, за якої почали робитись спроби обґрунтувати, що перехід права, який здійснювався за рішенням суду, наприклад, у справі про звернення іпотекодержателем стягнення на предмет іпотеки, не являє собою відчуження, оскільки не передбачає урахування волі іпотекодавця. Це створювало загрозу непоширення на відповідні механізми нормативних положень, що забезпечують суб'єктивні цивільні права і законні інтереси кредиторів. Наприклад, у такому разі п. 5 ч. 1 ст. 24 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» в редакції станом на 16 березня 2010 р. [5] був би перешкодою для реєстрації права власності набувача на нерухоме майно, щодо якого зареєстровано обтяження, у разі переходу права власності в результаті дій відчужувача. Однак якщо би перехід прав

здійснювався на підставі рішення суду, що виключає волевиявлення носія суб'єктивних цивільних прав, то за вузького розуміння відчуження це означало б, що воно відсутнє, а тому перехід прав може відбуватись, оскільки зазначене положення Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» було б перешкодою для реєстрації прав лише в порядку відчуження. У разі відсутності відчуження були б відсутні і підстави для відмови в реєстрації переходу.

При цьому проблему загострило існування механізму примусового відчуження об'єктів цивільних прав, зокрема земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Цей механізм прямо називався відчуженням за положеннями чинного цивільного законодавства, хоча і не передбачав урахування волі носія суб'єктивного цивільного права у процесі переходу такого права.

Поряд із цим варто зважати на те, що Вищий господарський суд України висловив свою правову позицію стосовно розумінні сутності процесу відчуження ще до прийняття ПК України і з огляду на положення цивільного законодавства України. Одним із прикладів цьому є Постанова Вищого господарського суду України від 16 грудня 2010 року в судовій справі № 2-29/5485-2009, що стосується ситуації відокремлюваності суб'єктивних цивільних прав за своєю правовою природою і одночасно їх невідчужуваності в конкретних правових умовах. Зокрема, пп. «б» п. 15 розділу Х «Перехідні положення» ЗК України в чинній на момент розгляду справи редакції, зокрема, передбачалось, що до набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель не допускається купівля-продаж або в інший спосіб відчуження земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва [6]. У зв'язку з цим постановою Севастопольського апеляційного суду від 27 вересня 2010 року у справі № 2-29/5485-2009, залишеною без змін постановою Вищого господарського суду України від 16 грудня 2010 року, скасовано рішення Господарського суду Автономної Республіки Крим від 14 грудня 2009 року, яким задоволено позов ПАТ «Акціонерний комерційний промислово-інвестиційний банк» до фізичної особи-підприємця ОСОБА_1 про стягнення 438 037,23 грн боргу за кредитним договором шляхом звернення стягнення на предмет іпотеки згідно з іпотечним договором, а саме на 1/2 частину земельної ділянки сільськогосподарського призначення загальною площею 2 га, а також відмовлено в позові.

Рішення вмотивоване, зокрема, тим, що в процесі звернення стягнення на майно, яке є предметом іпотеки, передбачається продаж земельної ділянки в порушення п. 15 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України [7]. Незважаючи на те, що продаж у процесі звернення стягнення на предметі іпотеки здійснюється без погодження іпотекодавця, суд визнав, що має місце відчуження предмета іпотеки. Тобто, по суті, судом визнано, що воля носія суб'єктивного цивільного права не є визначальною ознакою детермінації юридично вагомого поведінкового акту як відчуження. Відчуження має місце в разі переходу прав.

Поглиблюючи цю правову позицію на науковому рівні, варто зазначити, що в такому разі перехід права власності, який здійснюється на підставі рішення суду, також є відчуженням, оскільки спричиняє аналогічні наслідки без врахування волі носія суб'єктивного цивільного права.

Таким чином, в умовах положень чинного законодавства України, зокрема п. 15 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України, якими в сучасних умовах збережено заборону відчужувати земельні ділянки сільськогосподарського призначення [6], права власності на такі об'єкти цивільних прав є за своєю правовою природою відокремлюваними від носія, однак невідчужуваними.

Ще одним прикладом невідчужуваних, однак відокремлюваних за своєю правовою природою суб'єктивних цивільних прав виступає право власності українського народу на надра. З цього приводу ст. 4 Кодексу України «Про надра», зокрема, визначає, що надра є виключною власністю українського народу і надаються тільки в користування. Угоди або

дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності українського народу на надра, є недійсними [8, ст. 4].

Висновки. Викладені вище обставини демонструють значення для практики правозастосування процесу нормотворення, в процесі якого визначається зміст окремих юридичних категорій. Прийняття ПК України, безумовно, стало важливим кроком у напрямі систематизації нормативних положень, що регулюють порядок справляння податків і зборів й підвищення ефективності їх адміністрування. Крім того, не можна не зазначити і стрімке збагачення понятійно-категоріального апарату, яке відбувалось в результаті набуття чинності зазначеним кодифікованим актом.

Поряд із цим в аспекті наведених вище обставин очевидним є і те, що це створило певні складнощі для процесу правозастосування. Визначення змісту певних правових категорій вимагає виваженого підходу, зокрема через те, що ці категорії можуть використовуватись у багатьох інших нормативно-правових актах. У зв'язку з цим є ризик того, що відповідний підхід, втілюваний у фіксованому визначенні, суперечитиме задуму, який вкладався в розуміння відповідної категорії в інших нормативно-правових актах, а це, своєю чергою, сприятиме виникненню юридичних конфліктів і впливатиме на стабільність цивільного обороту, що ми і спостерігали в контексті категорії «відчуження».

Звичайно, в цьому сенсі можна посилатись на те, що використання цієї категорії має обмежуватись положеннями нормативно-правового акта, в якому пропонується її визначення, у зв'язку з чим у положеннях інших нормативно-правових актів вона може бути використана в інших значеннях. Однак у такому разі не варто забувати, що, зокрема, категорія «відчуження» має міжгалузевий характер, а її вживання у ПК України пов'язується, в тому числі, з цивільними правочинами, що спричиняють відповідний процес і виникнення обов'язку сплати відповідних податків або зборів. Це означає, що в такому разі відповідна категорія має вживатись в однаковому значенні як у сфері майнових цивільних відносин, так і у сфері відносин зі справляння податків і зборів. Інакше виникнення термінологічного конфлікту є невідворотнім, а визначення сутності відповідної категорії має здійснюватись у кожному нормативно-правовому акті, в якому вона вживається, що занадто обтяжливо впливатиме на нормотворчий процес і усуватиме окремі можливості економії нормопроектувальних засобів.

Загалом проведений аналіз дає змогу розмежувати відокремлюваність і відчужуваність суб'єктивних цивільних прав. У такому сенсі відокремлюваність відповідних правових можливостей є родовою ознакою, яка може бути характерна низці видів суб'єктивних цивільних прав і позначає потенційну здатність таких прав відокремлюватись від їх носія. Відокремлюваність характерна, зокрема, майновим цивільним правам, які здебільшого є відокремлюваними від відповідних суб'єктів через свою природу. Своєю чергою, відчужуваність є ознакою, що конкретизує відокремлюваність і позначає здатність конкретного суб'єктивного цивільного права в конкретній правовій обстановці ставати «чужим» для відповідного суб'єкта, неналежним йому, зокрема у зв'язку з переходом до інших учасників майнового обороту в результаті дій суб'єкта відповідного права або третіх осіб.

У цьому сенсі можуть існувати права, які є відокремлюваними за своєю природою, наприклад, право власності, однак є невідчужуваними через специфіку правової ситуації, зокрема особливостей об'єкта і носія, яким є, наприклад, право власності українського народу на надра.

Список використаних джерел:

1. Яковлев А.С. Имущественные права как объекты гражданских правоотношений. Теория и практика. Москва : «Ось-89», 2005. 192 с. (Серия «Juris prudentia»).
2. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №№ 13, 13–14, 15–16, 17. Ст. 112 (із змінами).
3. Про іпотеку : Закон України від 05.06.2003 р. № 898-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 313 (зі змінами).

4. Лист Державної фіскальної служби України від 20.10.2015 р. № 9760/К/99-99-17-03-03-14. URL: <http://sfs.gov.ua/baneryi/podatkovyi-konsultatsii/konsultatsii-dlya-fizichnih-osib/print-64569.html> (дата звернення: 06.06.2019).

5. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV (в редакції Закону від 11.02.2010 р. № 1878-VI). *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 18. Ст. 141 (із змінами).

6. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27 (зі змінами).

7. Постанова Вищого господарського суду України від 16.12.2010 р., судова справа № 2-29/5485-2009. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/13014596> (дата звернення: 02.06.2019).

8. Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 36. Ст. 340 (із змінами).

ЦУВІНА Т. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.26>

СПЕЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Стаття присвячена аналізу спеціальних механізмів забезпечення єдності судової практики як одного з елементів принципу правової визначеності та права на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві (ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ). ЄСПЛ використовує алгоритм, щоб підтвердити порушення права на справедливий суд через відсутність послідовності судової практики на національному рівні. Із метою визначення порушення вимог єдності судової практики в подібних справах у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ ЄСПЛ повинен з'ясувати: 1) чи існують «глибинні та давні розбіжності» в судовій практиці; 2) чи передбачає внутрішнє законодавство механізми, здатні усунути судову неузгодженість; 3) чи застосовувалися ці механізми в конкретній справі, і якщо так, то які були їхні наслідки. Автором запропонована авторська класифікація спеціальних механізмів забезпечення єдності судової практики, відповідно до якої зазначені механізми слід розподілити на дві групи: ординарні та спеціальні. Ординарні механізми покликані забезпечувати єдність судової практики безпосередньо під час здійснення правосуддя судами в конкретних справах, йдеться передусім про перегляд справ у судах найвищої інстанції, зокрема касаційний перегляд. Спеціальні механізми забезпечення єдності судової практики включають спеціальні процедури, спрямовані на уніфікацію застосування законодавства, що можуть бути як пов'язаними з розглядом конкретної справи, так і мати абстрактний характер

